УДК. 343.222

ГРИЩУК В.К., ОРТИНСЬКИЙ В.Л.

Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

В юридичній літературі за останні роки висловлювались позиції вчених щодо поняття об'єкта злочину. Не розглядаючи змістовних моментів цих позицій, треба відмітити, що вони цінні, перш за все, самим поставленням запитання, привертаючи нашу увагу до досліджуваної проблеми, змушуючи нас ще раз критично її осмислити. В свою чергу, це дасть поштовх розвитку кримінально-правової думки, можливим результатом якого може стати або одержання якісно нових знань про об'єкт злочину, або уточнення, новелізація тих знань, якими вже володіє наука кримінального права. Проте, візьмемо до уваги, що останній варіант розвитку подій, на нашу думку, є більш вірогідним і продуктивним.

Якщо систематизувати подані в найновішій літературі погляди вчених криміналістів, то можна умовно виділити чотири підходи до визначення поняття об'єкта злочину: а) об'єкт злочину - цінності, блага, які охороняються кримінальним законом; б) об'єкт злочину - це цінності, блага і суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом; в) об'єкт злочину - окремі різновидності (сфери життєдіяльності людей), які охороняються законом; г) об'єкт злочину - суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Розглянемо їх послідовно.

До представників першого підходу можна віднести Є.В.Фесенка, П.С. Матишевського, А.В.Пашковську, А.В.Наумова. Так Є.В. Фесенко і П.С. Матишевський висловили думку, що об’єктом злочину є «не якісь абстракті відношення, а конкретні людські, суспільні або державні цінності». До числа таких цінностей вони відносять: а) суб'єкти суспільних відносин; б) блага, якими наділена людина як член суспільства; в) суспільні блага. Важливе значення при цьому відведено предметам, речам, цінностям і іншим матеріальним об'єктам, які, на їхню думку, сприяють розу-

мінню механізму можливого спричинення шкоди вказаним цінностям (1.С. 124-129). Правда, трохи пізніше, Е.В.Фесенко виклав більш широке поняття об'єкта злочину як низки цінностей, основними складовими якого є: 1) потерпілі; 2) інтереси і права потерпілих; 3) соціальні зв'язки (дії, взаємодії, взаємозв'язки); 4) матеріальні і нематеріальні блага (2.С. 77). Інший представник цього підходу до визначення поняття об'єкта злочину А.В.Пашковська прийшла кнопку, що об'єктом злочину є соціально значимі цінності, які охороняються законом, інтереси, блага, на які посягає особа, пінила злочин, і яким через вчинений злочин спричиняється її шкода (3.С. 202). А.В.Наумов вважає, що об'єктом злочину є блага (інтереси), на які посягає злочинний вчинок і які охороняються кримінальним законом. (4.С. 159).

Не заперечуючи певної продуктивності поглядів, які аналізується, треба, по-перше, відмітити, що найбільш слабким місцем в індії Б.В.Фесенко є положення про потерпілого, його інтереси і права як об'єкти злочину. Справа в тім, що про потерпілого, його і права ми можемо говорити лише тоді, коли злочинна чинена. Згідно з ч. 1 ст. 49 КПК України потерпілим визнається особа, якій злочином уже спричинено моральну, фізичну або майнову шкоду. Між тим, Е.В.Фесенко визначає об'єкт злочину як цінності, що охороняються кримінальним законом, проти направлено злочинний вчинок, і яким він може вчинити або вчиняє шкоду. (2.С. 75). Бачимо логічне протиріччя між загальним поняттям об'єкта злочину і його компонентами, які визначені автором. Мабуть, в даному випадку, мова йде про потенціального то від злочину. По - друге, не можна ставити в один ряд поняття: цінності, інтереси, блага, як це зробила А.В.Пашковська. Адже блага і інтереси також є певними цінностями, а категорію не можна відривати від її матеріальної основи - благ, цінностей. Через це не можна також, за прикладом А.В.Наумова, ототожнювати блага і інтереси. Разом з тим, треба підкреслити, що тільки в рамках суспільних відносин блага і цінності можуть реалізувати своє головне значення, свою утилітарну суть – задовольняти особистості.

На користь другого підходу, тобто розуміння об'єкта злочину як цінностей, благ і суспільних відносин висловились, зокрема, С.І.Нікулін і Г.В.Чеботарьова (5.С. 39; С. 8). Треба відмітити, що позиція С.І. Нікуліна зображена досить своєрідною. Під основним безпосереднім об'єктом він розуміє конкретні суспільні відносини

(благо, інтерес). Створюється враження, що в цьому випадку має місце ототожнення суспільних відносин з благами, інтересами, які подаються різними за змістом науковими категоріями.

Третій підхід поданий концепцією В.П. Ємельянова, який використовуючи за вихідне положення твердження про те, що при вчиненні злочину винна особа посягає на ті, чи інші різновидності, аспекти виявлення життєдіяльності людини, на її безпеку, умови існування і функціонування, прийшов до висновку, що безпосереднім об'єктом злочину є окремі різновидності (сфери, проявлення) життєдіяльності людей, які охороняються кримінальним законом (7.С. 225). Викликаючи низку питань, так поставлене запитання цікаве саме по собі. Перш за все, це стосується змісту, структури запропонованого об'єкта злочину і механізму вчинення йому шкоди.

Нами підтримується четвертий підхід до визначення об'єкта злочину, тобто концепція «об'єкт злочину як суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом», обгрунтована І.Я.Фойницьким і А. А. Піонтковським та істотно розвинена зокрема Б.С. Нікіфоровим, Є.А.Фроловим, В.Я.Тацієм, М.І.Коржанським. При цьому ми керуємось такими міркуваннями.

В наукових дослідженнях, як показує історичний досвід, необхідно виявляти особливу обережність, зваженість оцінок, уникати заполітизованості, поспіху, поверхового, схоластичного аналізу, недостатньо обґрунтованих висновків і пропозицій, сумнівних соціально-правових експериментів. В зв'язку з цим надто важливе значення має збереження принципу наступності, який зокрема припускає: а) заперечення доказаного наукою і практикою застарілого неефективного твердження, яке гальмує прогресивний розвиток доктрини кримінального права і правозастосовної практики; б) сприйняття виробленого раніше і опробуваного на предмет ефективності в ході наукових досліджень і правозастосовної практики; в) сприйняття нового, яке має обгрунтований прогноз на ефективність і прокладає собі шлях в теорії і правозастосовній практиці.

Стосовно досліджуваної проблеми, дотримання принципу наступності означає, перш за все, недопущення апріорного беззаперечного відкидання, виробленого доктриною кримінального праві поняття об'єкта злочину як суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. В науці кримінального права прийнято, ща кожне вироблене нею понятія має якості інструмента подальшого

наукового пізнання об'єктивної кримінально-правової реальності її теоретичних і практичних проблем. Крім цього, воно виступав інструментом правозастосовної практики. Повною мірою це стасується і поняття об'єкта, тому досліджувати це поняття необхід но в площині утилітарній - через призму його інструментальної ефективності. І тільки тоді, коли буде встановлена науковий шляхом неефективність, неспроможність такого поняття об'єкта злочину, треба його заперечувати і напрацьовувати нові підходи до його більш якісного визначення. Проте, як бачимо, серйозних, переконливих доказів, побудованих на глибокому вивченні кримінально-правової думки, законодавчої і правозастосовної практик, проведення соціологічних досліджень, на користь неефективності поняття об'єкта злочину як суспільних відносин не наведено.

Які ж аргументи висуваються на користь заперечення поняття об'єкта злочину як суспільних відносин, які охороняються законом? Розглянемо їх послідовно. Перш за все, це посилання на розмитість, абстрактність і спірність категорії «суспільні відносини», а також на те, що практично всі дослідники цієї проблеми визначають їх по-різному і суспільні відносини є тільки надуманим ідеологічним поняттям, яке використовується як інструмент боротьби спочатку класової, а потім партійно-державної олігархії зі «злочинними проявами в соціалістичному суспільстві» (8.С. 52-53). Перш за все, відчувається характерний для часу написання вказаної нами монографії присмак заполітизованості. Що стосується «розмитості», «абстрактності», то треба зауважити, що вже на той час ця категорія була досить розробленою в науковому плані представниками філософської, економічної і правової доктрин. Спостерігалось і спостерігається співпадання поглядів вчених з низки проблем, які стосуються поняття суспільних відносин. При цьому спірність ряду питань концепції суспільних відносин як об'єкту злочину дає підставу слугувати поштовхом для активізації досліджень в цьому напрямку, що дозволить зблизити позиції вчених.

Стосовно твердження, що поняття об'єкта злочину як суспільних відносин є ідеологічним поняттям, яке використовується як інструмент боротьби спочатку класової, а потім партійно-державної олігархії зі «злочинними виявленнями в соціалістичному суспільстві», то це звинувачення цілком можна застосувати до будь-якого кримінально-правового поняття, що використовувалось

в той період. Наприклад, до понять: злочину, складу злочину, суб'єкта злочину і т.п.

Разом з тим, має рацію Б.С. Гавриш, пропонуючи ціннісну концепцію розуміння об'єкта злочину, справедливо стверджуючи, що саме від цінності об'єкта злочину залежить характер, зміст і розмір наслідків злочинного діяння. (8.С. 64). Ціннісний підхід дозволяє поглянути на досліджуваний об'єкт з нових позицій. Його цілком можливо застосовувати до дослідження поняття об'єкта злочину як суспільних відносин. Цивілізовані суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом, і є однією з найважливіших цінностей, які утворюють середовище існування для сучасної людини, проголошеної найвищою соціальною цінністю. Треба без сумніву погодитись з думкою В.М.Трубнікова, що це не означає поглинання суспільних відносин особистістю, членом суспільства, так само як і особистість, вступаючи в певні суспільні відносини, не нівелюється в цих відношеннях. В цьому випадку має місце їх діалектична єдність і взаємодія. (10.С. 85). Особистість не можна відривати від суспільних відносин, виводити за їх рамки, як це робить А.А.Тер-Аконов, пропонуючи розуміти під об'єктом злочину особистість і відносини, що забезпечують її розвиток. (11. С. 52).

Заперечення Є.В.Фесенко проти концепції «об'єкт злочину-суспільні відносини» зводяться до тверджень, що суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину, що цим поняттям не охоплюються такі особисті блага людини як життя і здоров'я, що це поняття ідеологічне, яке не відповідає соціальним поглядам, що охороняються кримінальним законом і дуже важливим її недоліком є деякі перебільшення значення категорії «публічного» стосовно категорії «особистого» в сфері соціального життя. (2.С. 75). Перш за все, якздається, більшості цих виразів властивий загальний характер, відсутність належної предметної доказовості. Окрім цього, не можна погодитись із твердженням, що такі особисті блага людини як життя і здоров'я не охоплюються поняттям «суспільні відносини». Як ми уявляємо, життя і здоров'я людини є предметом (об'єктом) суспільних відносин як одного із їх структурних елементів. Мабуть не треба підкреслювати як недолік цієї концепції її ідеологічні якості. Відомо, що кожне поняття, яке вироблене правовою наукою і прийняте державно-правовою практикою, є і інструментом правової ідеології, яка, в свою чергу, є (повинна бути) складовою державної ідеології. Таке ж положення і

концепції об'єкта як соціальної цінності. Загальний, не конкретизований характер властивий і запереченню проти концепції «об'єкт злочину - суспільні відносини» А.А.Тер-Акопова, який стверджує, що визнання за об'єкт злочину суспільних відносин не відповідає новим задачам кримінального права (11.С. 52). В цьому випадку, також відчувається потреба відповідної предметної доказовості.

Не може слугувати безапеляційним аргументом проти концепції «об'єкт злочину - суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом» і звернення до авторитету відомих вчених, а саме Ф.Ліста і Н.С. Таганцева, які на межі XIX-XX століть обгрунтували концепцію об'єкту як блага, інтереси, інші цінності, які охороняються кримінальним законом. Концепція «об'єкт злочину - суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом», розроблялась на початку XX століття також відомими і досить авторитетними в світовій науці кримінального права вченими, наприклад, як уже було вказано, І.Я.Фойницьким і Л Л.Піонтковським.

Таким чином, враховуючи викладене вище, можна з упевненістю стверджувати, що інструментальна неспроможність поняття об'єкта злочину як суспільних злочинів науковим шляхом не доведена.

Підкреслюючи перевагу позиції тих вчених, які розуміють під об'єктом злочину суспільні відносини, які охороняються законом, звернемо увагу на те, що об'єктом злочину дійсно є не «якісь абстрактні суспільні відносини», а конкретні суспільні відносини. Точніше буде сказати - належна модель суспільних відносин, які охороняються кримінально-правовою нормою (нормами), змістом якої (яких) є відповідний соціальний інтерес. Диспозиція заперечуючої норми кримінального закону, наприклад, якщо виходити з її логічного змісту, містить в собі установлене законодавцем загальнообов'язкове розпорядження для суб'єктів суспільних відносин вести себе в конкретній ситуації належним чином під загрозою кримінального покарання. В цьому аспекті дана норма кримінального закону виступає, зокрема, юридичним виміром енободи людини. Кримінальний закон, як відомо, є своєрідною шкалою свободи людини в суспільстві.

При вчиненні злочину вольова поведінка суб'єкта має девіантний характер - посягаючи на кримінально-правову модель суспільних, відносин, злочинець порушує або руйнує цю модель, або

створює загрозу її порушення або руйнування. Він ухиляється від передбаченої кримінальним законом форми поведінки, внаслідок чого виникають охоронні кримінально-правові відносини, в рамках яких вирішується конфлікт між злочинцем і, в залежності від конкретної ситуації, потерпілим, а також в усіх випадках і державою.

Таким чином, об'єктом злочину є не тільки ті суспільнозначимі відносини, які охороняються кримінальним законом як особливо цінні і корисні для особистості, суспільства і держави. З погляду норм моралі, норм права і інших соціальних норм такі відносини пишаються нормальними, цивілізованими. Людина, образно кажучи, як риба водою, поглинута суспільними відносинами. Для неї як повітря, яке є однією з матеріальних передумов її існування, суспільні відносини є життєво важливою соціальною передумовою її існування, будучи невід'ємним елементом цілісного механізму соціуму. Позитивні, цивілізовані суспільні відносини, як уже відмічалось, є великим і дуже цінним надбанням людства, яке вистраждане ним протягом тисячоліть. Вони складають одну із домінуючих цінностей кожного цивілізованого, демократичного і гуманного людського соціуму. Цікавою, щодо цього, є концепція В.М.Трубнікова, основою якої є положення про двохоб'єктність об'єкта злочину. На його думку, вчинений злочин посягає, в першу чергу, на суспільні відносини, які складають соціальну оболонку і лише потім на об'єкт, який перебуває всередині оболонки (10.С. 84).

Треба зауважити, що негативні суспільні відносини, які суперечать соціальним нормам, є антицінностями, що гальмують процес формування цивільного суспільства і правової держави. Дуже важливим, на нашу думку, є питання про структуру і суть суспільних відносин. Багато теоретичних неузгоджень виникають саме тому, що не зовсім чіткі уявлення про ці категорії. Рамки цього дослідження не дозволяють досить глибоко розглянути під-няту проблему і тому ми обмежимося тільки рамковим окресленням проблеми, висловивши свої міркування з цього приводу.

Структурними складовими суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, виступають: 1) суб'єкти цих відносин (держава як компетентний орган; потенційний потерпілий, потенційний злочинець і інші фізичні особи); 2) предмет суспільних відносин (матеріальні і нематеріальні соціальні цінності); 3) со-ціальний зв'язок (об'єктивний, суспільно-корисний взаємо-

зв'язок з предметом суспільних відносин, які проявляються в відповідній правомірній поведінці суб'єктів); 4) нормативна підстава цих відносин (норми чинного законодавства, які визначають взаємні права і обов'язки суб'єктів). Таким чином, суспільні відносини - цілісність, яка має свою структуру, елементи якої складають особливе. Суспільні відносини співвідносяться до своїх елементів як ціле і його частина, як загальне і особливе.

Суть суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, складають соціальні інтереси, вірніше баланс, зафіксований кримінальним законом, гармонійне поєднання цих інтересів. Суспільні відносини виступають формою їх реалізації. В той же час, соціальні інтереси, в першу чергу, опосередковуються нормами права, являючись їх змістом. Норми права, як уже відмічалось, складають нормативну підставу регулятивних кримінально-правових відносин, без якої вони неможливі. Треба погодитись з висновком Є.А.Фролова про те, що кримінально-правову норму треба розглядати як норму, в якій означений певний суспільний інтерес і що з допомогою такого підходу можна з більшою певністю провести обгрунтування кримінальної відповідальності. (12.С. 196).

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що об'єкт злочину це позитивні, особливо цінні суспільні відносини, які охороняються законом, предметом яких є конкретні соціальні цінності, яким злочином завдана або завдається значна шкода, або створюється загроза вчинення значної шкоди.

Роблячи висновок, підкреслюємо, що, пропонуючи свої погляди стосовно поняття об'єкта злочину на суд наукової спільноти, ми не претендуємо, образно кажучи, на істину в останній інстанції, а лише звертаємо увагу на наявність вказаної проблеми і необхідність її подальшої наукової розробки.